

KS. JANUSZ MARIAŃSKI

TERAŹNIEJSZOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ:
STOSUNKI MIĘDZYLUDZKIE W OPINII MŁODZIEŻY

Poznanie postaw społeczno-moralnych młodzieży i ich prawidłowe kształtowanie nie może przebiegać w oderwaniu od środowiska społeczno-kulturowego, w którym człowiek żyje. Jego postawy społeczne, moralne i religijne kształtują się także według tego, co dzieje się w otoczeniu społecznym, co dostrzega on jako obserwator i uczestnik życia społecznego. Z tego punktu widzenia ważne jest pytanie, jak młodzież spostrzega rozbieżności między uroczystymi deklaracjami a rzeczywistością, między światem wartości a jakością rzeczywistości społecznej, między "urzędowym światopoglądem" a życiem codziennym ludności? Jak ocenia ona dynamikę intensywności występowania określonych zjawisk społeczno-moralnych, jak reaguje na otaczający ją świat?

Młodzież dostrzega w życiu codziennym zarówno czyny, które zakłócają ład społeczny i prawidłowości stosunków międzyludzkich, jak i czyny szczególnie użyteczne i pożądane. Działaniom ludzkim towarzyszy aprobata lub dezaprobata opinii publicznej. Nadmiernie częste dostrzeganie odchyłeń od norm moralnych może być jednym z istotnych warunków niewiary w możliwość realizacji i stosowania w praktyce celów i zasad moralnych postępowania, a także szukania usprawiedliwień dla własnych odchyłeń od tych norm ("Kłamię, bo inni też tak postępują")¹. Wiedza o okolicznościach, w których ludzie działają, pomaga zrozumieć wyznawany przez nich system wartości i ich definicje sytuacji.

Młodość jest właśnie "szczególnym bogactwem odkrywania swojego ludzkiego Ja, własnych zdolności, a zarazem planowania, wybierania, przewidywania i podejmowania pierwszych własnych decyzji, które mają znaczenie dla przyszłości w wymiarze ściśle osobowym ludzkiej egzystencji" (z listu biskupów polskich na Rok Młodzieży). W tym

¹ Por. T. T o m a s z e w s k i. *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*. Warszawa 1970 s. 219.

właśnie okresie kształtuje się zarówno indywidualna, jak i społeczna osobowość młodych. Jest to także okres życia, w którym jednostka z różną siłą krytykuje panującą tradycję i styl życia dorosłych oraz zmierza do ustanowienia "nowego" i "nowoczesnego" wzoru myślenia i działania. W rzeczywistości młodzież bierze to, co było "wczoraj" i w zmodyfikowanej formie przenosi w "jutro", opiera się w mniejszym lub większym stopniu na wartościach czerpanych z otoczenia społecznego.

Według M. Kozakiewicza młodzież nie jest obojętna na to, co zachodzi w społeczeństwie i szuka wyjścia bądź w trzeźwym konformizmie, bądź w oportunistycznym i eskapizmie, bądź też w radykalnej negacji zastanego świata². Zderzenie się idealistycznych nastawień młodzieży z rzeczywistością społeczną prowadzi niekiedy do przeżywania rozczarowań, złudzeń i cynizmu. "Kiedy dorastająca osoba zrozumie, że jej wysiłki przyjsia z pomocą i ulepszenia czegoś lub dokonania czegoś dla grupy są niedocenione lub odtrącone, wówczas jej postawa wobec grupy przekształci się prawdopodobnie w cynizm. Kiedy zaistnieje taka sytuacja, rozwija się postawa wyrażona w słowach: «Nie obchodzi mnie to» albo «Niech oni sami to robią». Tego rodzaju postawa zabarwia w znacznym stopniu reakcje młodej osoby i działa hamująco na rozwój świadomości społecznej"³.

W reakcjach młodzieży należy dostrzec uogólniony krytycyzm reagowania na wszelkie zło i zakłamanie, widzenie rzeczy w kategoriach "czarno-białych". Wypowiadając opinie na temat stosunków międzyludzkich młodzież ujawnia swoje własne sposoby widzenia i wartościowania rzeczywistości. Preferowany system wartości wpływa nie tylko na postawy, zachowania i wybory, ale również na wypowiedzane oceny i osądy o innych ludziach.

W niniejszych rozważaniach pragniemy przedstawić opinie młodzieży płockiej dotyczące terażniejszości i przyszłości stosunków międzyludzkich w społeczeństwie polskim. Badając poglądy i wyobrażenia młodzieży na temat przestrzegania określonych norm społecznych i moralnych, czyli systemu "przeświadczeń na temat moralnego porządku panującego w społeczeństwie"⁴, nie badamy obiektywnych cech otoczenia społecznego, lecz ich odbicie w świadomości społecznej. Wiedza o przestrzeganiu norm społeczno-moralnych przez ludzi oznacza tylko subiektywną orientację w społeczno-moralnych właściwościach otoczenia, a także przeświadczenie, w jakim stopniu ludzie będą postępować w przyszłości zgodnie z tymi normami (według oceny badanych osób).

² M. K o z a k i e w i c z. *Glosy do tematu "Sytuacja młodzieży w społeczeństwie wychowującym"*. W: *Spółeczeństwo wychowujące. Rzeczywistość i perspektywy*. Red. B. Suchodolski. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983 s. 400.

³ E. B. H u r l o c k. *Rozwój młodzieży*. Warszawa 1965 s. 146.

⁴ J. R e y k o w s k i. *Z zagadnień psychologii motywacji*. Warszawa 1970 s. 226.

Postawiony problem - będący ważnym tematem badań socjologicznych i psychologicznych - dotyczy tego, co jest, nie zaś tego, co być powinno.

Należy od razu podkreślić, że chodzi nie o możliwie dokładne rozeznanie obiektywnych faktów, ale przede wszystkim o ustalenie subiektywnych opinii młodzieży w tym zakresie. Ludzie - jak wiadomo - kierują się w swoich działaniach nie tylko obiektywną rzeczywistością, ile tym, co o niej sądzą. Słusznie zauważa S. Nowak, że "ludzkie przekonania, poczucia frustracji czy satysfakcji, występujące w skali masowej przeświadczenia obywateli, że społeczeństwo wokół nich zmienia się na lepsze czy gorsze, to dla socjologa również doniosłe kryterium oceny tego, co się w społeczeństwie lub ze społeczeństwem dzieje"⁵.

Idzie więc o oceny i sądy dotyczące zachowań człowieka, będące rezultatem procesów spostrzegania. "Spostrzeganie" można rozumieć za psychologami jako "proces interpretacji i oceny, którego wynikiem jest ustalenie znaczenia zdarzeń w odniesieniu do czyjegoś osobistego systemu wartości"⁶. Spostrzeganie albo percepcja może kierować się ku przeszłości, teraźniejszości lub nawet przyszłości.

Obiegowe opinie i oceny zjawisk wyrażane przez ludzi mogą powstać pod wpływem niepełnych lub nieprawdziwych informacji, opierać się na niepewnych obserwacjach i fragmentarycznych doświadczeniach. Niezależnie jednak od źródeł obserwowane i często wyolbrzymiane negatywne zjawiska społeczno-moralne oraz odstępstwa od postulowanych ideałów wpływają na bierność społeczną i w ogóle na negatywne zachowanie się ludzi. Przekonania, że funkcjonujące w społeczeństwie normy są nagminnie przekraczane, osłabiają i dezorganizują życie społeczne.

Krytyczna percepcja otoczenia społecznego (w sensie dostrzegania jego braków) może sprzyjać postawom egocentrycznym i konsumpcyjnym, powodować utratę zaufania do głoszonych wartości, blokować zachowania moralnie pozytywne, uczyć hipokryzji i zakłamania oraz postaw pozorowanych. Ostra krytyka negatywnych zjawisk społecznych, rozpatrywana z punktu widzenia naruszania zasad moralności, może także kształtować postawy zaangażowania i aktywności w kierunku przekształcenia ich w pożądane postawy i zachowania, w trosce o doskonalenie moralne społeczeństwa.

⁵ S. N o w a k. *Wstęp*. W: *Spółeczeństwo polskie czasu kryzysu. Przeobrażenia świadomości i warianty zachowań*. Red. S. Nowak. Warszawa 1984 s. 8.

⁶ Ch. N. C o f e r, M. N. A p p l e y. *Motywacja: teoria i badania*. Warszawa 1972 s. 383.

I. Ocena stosunków międzyludzkich w społeczeństwie polskim w świetle wybranych badań socjologicznych

W socjologii empirycznej poświęcono wiele miejsca badaniu opinii i poglądów Polaków na temat funkcjonowania instytucji administracyjnych i produkcyjnych oraz kształtowania się stosunków międzyludzkich. Wskazywano zarówno na niedostatki systemu społecznego, jak i braki odnoszące się do poszczególnych jednostek oraz grup społecznych. Rosnąca sprzeczność między tym, co deklarowane, a tym, co praktykowane na co dzień, sprawia, że "dla wielu - żeby nie rzec dla większości - ludzi w naszym kraju to, co myślą i czują wtedy, kiedy socjolog próbuje dotrzeć do ich osobistych postaw i wartości, jest jakoś ważniejsze, a w każdym razie bardziej autentyczne - od wielu ich zachowań czy wypowiedzi formułowanych w różnych publicznych okazjach. Rozdwojenie między tym, co ludzie myślą, a tym, co robią, było powszechnym faktem naszego doświadczenia społecznego"⁷.

Nasilanie się przekonania o pogarszaniu się jakości stosunków międzyludzkich potwierdzały badania socjologiczne z lat siedemdziesiątych. Według sondażu Ośrodka Badania Opinii Publicznej z 1970 r. 29,6% młodzieży w wieku 16-17 lat i 18,9% w wieku 18-19 lat sądziło, że moralność zmienia się na lepsze w społeczeństwie polskim; 38,6% z grupy pierwszej i 36,8% z drugiej odnosiło pozytywne opinie do zmian w życiu rodzinnym; wreszcie 20,5% badanej młodzieży młodszej i 18,9% starszej oceniało pozytywnie zmiany stosunków między ludźmi. Znaczna część młodzieży uważała, że zmiany w tych dziedzinach życia idą na gorsze lub nie dostrzegała wyraźnych zmian w ostatnich latach. Opinie ogółu Polaków częściej niż opinie młodzieży zmierzały w kierunku podkreślania faktu, że w tych trzech dziedzinach zmiany nie idą na lepsze⁸.

Według ogólnopolskiego sondażu z 1983 r. z listy 12 najważniejszych zagrożeń dla Polski najczęściej wskazywano - według kategorii "zagrożenia duże" - alkoholizm (67% badanych), wojna światowa (62%), zatrucie środowiska naturalnego (50%), zepsucie obyczajów i moralności (38%), narkomania (28%), wojna domowa (25%), anarchia i chaos (25%), nędza (21%), głód (17%), epidemia i choroby (11%), terroryzm (9%), bezrobocie (5%). Natomiast czynniki przeciwstawiające się wskazanym zagrożeniom to:

⁷ S. N o w a k. *Wartości i postawy społeczne*. W: *Systemy wartości a wzory konsumpcji społeczeństwa polskiego*. Praca zbiorowa. Warszawa 1980 s. 296. A. Tymowski formułuje zasadę: "Im stanowisko jest wyższe, tym istotniejsze jest przestrzeganie norm moralnych, wszelkie odchylenia w tym zakresie są zauważane i podchwytywane, stanowią łatwe uzasadnienie dla łamania ich przez niższy personel [...]" (A. T y m o w s k i. *Moralność a wychowanie*. W: *Spółczeństwo wychowujące* s. 187).

⁸ J. S z a c k i. *Tradycja i nowoczesność (opracowanie wyników ankiety)*. Warszawa 1973 s. 37. W opinii części mieszkańców wsi obraz moralności jest negatywny. Większość podkreśla pozytywne cechy życia moralnego na wsi. Por. Z. C h l e w i ń s k i. *Autoportret życia religijno-moralnego mieszkańców wsi (Badania psycho-socjologiczne wsi Zacisze)*. W: *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*. Red. W. Piwowarski. Wrocław 1983 s. 328.

mądrość rządów (81%), sumienna praca wszystkich ludzi (78%), zrozumienie i swobodne porozumiewanie się (71%), religia (45%), nauka i technika (44%), społeczny ruch pokojowy (34%), pomoc bogatych krajów (30%), wyrzeczenia zwykłych ludzi (23%)⁹.

Powtórzony sondaż w 1984 r. wskazał na pewne przesunięcia postrzeganych zagrożeń. Zmalało nieznacznie poczucie zagrożenia wojną światową, możliwością wojny domowej, anarchią i chaosem. Nie zmieniło się poczucie zabezpieczenia elementarnych potrzeb życiowych, brak było istotnych zmian w pozycjach "bezrobocie", "głód", "nędza". Wzrosło natomiast poczucie zagrożenia alkoholizmem, degradacją środowiska naturalnego i tzw. zepsuciem obyczajów i moralności. Polacy czują się mniej bezpieczni ze względu na zagrożenia sfery bezpośredniego otoczenia: naturalnego i społecznego¹⁰.

W świadomości ludności polskiej w latach siedemdziesiątych było dość powszechne przekonanie o występowaniu w życiu codziennym wielu negatywnych zjawisk społeczno-moralnych. Oto kilka przykładów krytyki stosunków międzyludzkich w społeczeństwie polskim w świetle wybranych badań socjologicznych z ostatnich lat.

Porównanie wyników rozpoczynamy od badań z 1973 r. wśród młodzieży warszawskiej i jej nauczycieli. Według oceny młodzieży najważniejszymi czynnikami opóźniającymi rozwój kraju były: biurokracja (51% badanych), bierność i obojętność obywateli (51%), brakoróbstwo i zła praca (45%), brak dyscypliny i poszanowania porządku publicznego (40%), brak poszanowania dla własności społecznej (38%), lenistwo i bumelanctwo (36%), pijaństwo (34%), brak kwalifikacji u osób na kierowniczych stanowiskach (33%), kumoterstwo i klikowość (32%), ograniczanie pola dla inicjatywy ludzi twórczych i pomysłowych (32%), tłumienie krytyki (29%), brak odwagi w głoszeniu własnego zdania (27%) i inne. Nauczyciele warszawscy mieli bardziej spójny obraz przeszkód rozwoju społecznego i akcentowali szczególnie zanik postaw prospołecznych obywateli oraz defekty systemu organizacji społecznej¹¹.

Według opinii młodych Polaków w wieku 16-29 lat, badanych w 1973 r., bardzo często lub dość często występowały w naszym społeczeństwie takie zjawiska, jak: dwulicowość w wypowiedziach na zebraniach publicznych (81% badanej młodzieży), niedotrzymywanie powierzonej tajemnicy (74%), przywłaszczanie sobie mienia społecznego w sytuacji braku kontroli (70%), niesprawiedliwe odnoszenie się do siebie nawzajem (64%), nieżyczliwość małżonków wobec siebie (56%), nastawienie egoistyczne

⁹ T. G o b a n - K l a s. *Lęki i nadzieje Polaków*. "Polityka" 28:1984 nr 2 s. 3.

¹⁰ T e n z e. *Lęki i nadzieje Polaków w świetle badań panelowych 1983 i 1984 r.* "Zeszyty Prasoznawcze" 26:1985 nr 2 s. 15.

¹¹ E. S i e l l a w a - K o l b o w s k a. *Postawy nauczycieli szkół średnich Warszawy na tle postaw rodziców i młodzieży*. W: *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*. Red. S. Nowak. Warszawa 1976 s. 557-559.

ludzi do siebie (56%), brak pomocy innych ludzi w sytuacji poważnych kłopotów życiowych (56%)¹².

W zbiorowości młodzieży łódzkich szkół ponadpodstawowych różnego typu dowodów zaangażowania i wrażliwości moralnej młodzieży na sprawy ogólnospołeczne dostarczyły sądy potępiające negatywne zjawiska zakłócające funkcjonowanie szeregu instytucji społecznych. Zwrócono uwagę na nieposzanowanie mienia społecznego, brak zaangażowania, niewielkie zdyscyplinowanie i nieobowiązkowość (badania z 1977 r.)¹³. Młodzież badana w drugiej połowie lat siedemdziesiątych w Lublinie ceniła u ludzi i wychowawców takie cechy, jak sprawiedliwość, wiedzę, takt, kulturę bycia, wyrozumiałość, inteligencję, umiejętność stwarzania właściwej atmosfery w pracy i inne. Prawdomówność, dobroć i pracowitość nie były szczególnie cenione przez młodzież. Najbardziej razily młodzież takie cechy, jak: niesprawiedliwość, złośliwość, stwarzanie sytuacji zagrożenia i obojętność¹⁴.

Młodzież maturalna badana w latach 1977-1978 oceniała najbardziej rygorystycznie takie zachowania, jak: szpiegostwo, wręczanie łapówek za załatwienie jakiejś sprawy, zabieranie z zakładu pracy na własny użytek narzędzi i materiałów biurowych, wykorzystywanie pozycji społeczno-politycznej dla załatwiania spraw prywatnych itp. Spośród tej młodzieży 45,2% badanych potępiło zdecydowanie publiczne mówienie na zebraniach tego, co nie jest zgodne z tym, co się naprawdę myśli, 29,7% potępiło ale dopuszczało okoliczności łagodzące¹⁵. W grupie badanych dziewcząt ze Świdnicy 74,0% potępiło wygłaszanie publiczne poglądów niezgodnych z własnymi. Podobny pogląd wyraziło 75,7% matek tej młodzieży¹⁶. Postawę aktywną wobec wszelkich przejawów zła społecznego deklarowało około 30% badanych studentów śląskich¹⁷.

Zdecydowane potępienie wygłaszania poglądów niezgodnych z własnymi przekonaniami dla osiągnięcia osobistych korzyści wystąpiło u 68,3% badanej młodzieży wiejskiej, u 76,6% ojców tej młodzieży i 72,5% matek. Oceny umiarkowanie potępiające

¹² K. K i c i ń s k i, J. K u r c z e w s k i. *Poglądy etyczne młodego pokolenia Polaków*. Warszawa 1977 s. 12.

¹³ R. P r z y b y s z, S. W i ś n i e w s k i. *Kulturowy wzór młodzieży szkół średnich*. "Oświata i Wychowanie" 1978 nr 19 (Wersja D) s. 11.

¹⁴ D. C z a r n e c k a. *Wzór osobowy a proces wychowania*. "Wychowanie Obywatelskie" 10:1978 nr 11 s. 21.

¹⁵ M. G e r u l a. *Świadomość polityczna i prawna młodzieży. Na podstawie badań w klasach maturalnych z lat 1977-1978*. Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Kraków-Łódź 1985 s. 142-143.

¹⁶ J. I. K u ź m i c k a. *Kontynuacja i zmiana norm moralnych w rodzinie miejskiej (na przykładzie młodzieży szkół świdnickich i jej matek)*. Lublin 1983 [maszynopis pracy magisterskiej - Archiwum KUL] s. 48.

¹⁷ M. M i c h a l c z y k, A. O p a ł e k-O r z e c h o w s k a, J. S z e f e r-T i m o s z e n k o. *Światopogląd i postawy społeczno-polityczne młodzieży*. "Górnośląskie Studia Socjologiczne" 1972 nr 10 s. 96.

("raczej tak") wypowiadało odpowiednio: 25,8%, 18,3% i 24,1% badanych¹⁸. Wśród badanych nauczycieli wiejskich z byłego województwa warszawskiego tylko 3,5% uważało, że ludzie są na ogół źli, 10,0% - że są różni ale z przewagą złych, 75,0% - że są różni ale z przewagą dobrych i uczciwych, 11,5% - że są w większości dobrzy. Zdecydowana większość nauczycieli uważała, że przede wszystkim trzeba liczyć na siebie i tylko w niewielkim stopniu można spodziewać się pomocy od innych. Wreszcie ponad trzy czwarte badanych sądziło, że warto być porządnym i uczciwym człowiekiem¹⁹.

Jeżeli nawet w skali masowej doszło do załamania się niektórych norm moralnych stanowiących podstawę stosunków międzyludzkich, to nie na tyle jednak, by nie rozróżniano tego, co jest, od tego, co być powinno, by godzono się z postawami destruktywizmu społecznego. Istnieje w społeczeństwie polskim, zwłaszcza wśród młodszego pokolenia, wrażliwość i krytycyzm moralny. Piętnuje się przejawy niekonsekwencji między zasadami a praktyką życiową oraz rozejście się deklarowanego obrazu rzeczywistości z jej obiektywnym stanem. Protestuje się przeciwko wzorcom życiowym kryjącym pustkę. I jakkolwiek nie brakuje "etyki niezaangażowanych obserwatorów"²⁰, to z drugiej strony można odczytać z wielu badań socjologicznych protest, a przynajmniej niegodzenie się z istniejącym stanem rzeczy, z niedoskonałościami stosunków międzyludzkich i struktur społecznych służących dobru wspólnemu, z nadużywaniem autorytetów i władzy, naruszaniem elementarnych norm etycznych²¹. Krytyka niewłaściwych stosunków międzyludzkich wskazywałaby na wrażliwość moralną młodzieży w okresie wchodzenia w role społeczne związane z dorosłością.

Przytoczone badania empiryczne dotyczą lat siedemdziesiątych i mają do pewnego stopnia charakter historyczny. Referowane oceny odnoszą się bądź do przeszkód natury strukturalnej, bądź do wad narodowych Polaków. Rejestry krytycznych opinii o rzeczywistości społecznej nie są w pełni porównywalne, dają w sumie jednak pewien obraz wyczulenia na problemy współczesności oraz troski o podstawowe "zasoby" moralne społeczeństwa.

W przeprowadzonej krytyce rzeczywistej moralności nie brak zapewne elementów przesady, uogólnień, stereotypowych ocen i poglądów. Jest ona zbiorczym efektem i wypadkową indywidualnych wyobrażeń o życiu społecznym, uprzedzeń i stereotypów myślowych, mechanizmów projekcji, własnych obserwacji i doświadczeń (wiedza),

¹⁸ K. S i e m i e ń s k i. *Postawy młodzieży szkolnej i pozaszkolnej wobec ciągłości i zmiany tradycji religijnej w środowisku wiejskim. Studium socjologiczne na przykładzie wybranych społeczności Ziemi Chełmińskiej*. Lublin 1979 [maszynopis pracy doktorskiej - Archiwum KUL] s. 157.

¹⁹ S. P a j k a. *O postawach i celach życiowych nauczycieli*. "Oświata i Wychowanie" 1978 nr 2 (Wersja A) s. 21-22..

²⁰ T o m a s z e w s k i. *Z pogranicza psychologii* s. 212.

²¹ K. S o b o l e w s k a. *Postawy i przekonania społeczno-polityczne młodzieży ZSZ*. "Szkoła Zawodowa" 1963 nr 6 s. 12-14.

własnej aktywności poznawczej, a także spostrzeżeń i doświadczeń innych osób. Ważną rolę w spostrzeganiu i interpretacji sytuacji społecznych odgrywa system uznawanych wartości. "Ludzie o różnych systemach wartości będą w określonych granicach spostrzegać świat, w którym żyją, swoiście, zgodnie z własnym systemem wartości"²². Wartości, zwłaszcza silnie zabarwione emocjonalnie, przyczyniają się do subiektywnego i selektywnego spostrzegania obiektywnej rzeczywistości, blokując dopływ informacji pozytywnie świadczących o innych²³.

Opinie i poglądy odzwierciedlają tylko w przybliżony sposób otaczającą jednostkę rzeczywistość społeczno-moralną, struktury społeczne, mechanizmy życia politycznego i ekonomicznego. Do pewnego stopnia jest to wypaczony obraz społeczeństwa, nie odzwierciedlający w pełni obiektywnej rzeczywistości. Przy przyjęciu jednak założenia, że "jeśli ludzie definiują sytuacje jako rzeczywiste, to stają się one sytuacjami rzeczywistymi" (W. Thomas), dokładne ustalenie, na ile jest to obraz rzeczywisty, na ile zaś zafałszowany, ma wówczas znaczenie drugorzędne. Przypisywanie ludziom nadmiernej liczby cech negatywnych może być przejawem pesymistycznej postawy życiowej lub cechy osobowości określanej jako "efekt diabelski" (przypisywanie osobom nielubianym znacznej liczby cech negatywnych)²⁴. W skali masowej określa się to zjawisko jako pluralistyczną ignorancję czyli fałszywe postrzeganie rzeczywistości dominujących poglądów w społeczeństwie²⁵.

II. Stosunki międzyludzkie w społeczeństwie polskim w opinii młodzieży płockiej

Młodzież szkół średnich - zwłaszcza z klas starszych - jest już na tyle dojrzała, że potrafi dostrzec oraz ocenić postawy społeczne i moralne ludzi dorosłych. Percepcja moralna, czyli wiedza o przestrzeganiu norm i reguł współżycia międzyludzkiego, jest niezwykle interesującym problemem badawczym zarówno z teoretycznego, jak i praktycznego punktu widzenia. Wskazywanie na upowszechnianie się w społeczeństwie zjawisk negatywnych świadczy o krytycyzmie w ocenianiu i o wyostrzeniu sądów o rzeczywistości. Krytyka istniejących stosunków społecznych, które są pogwałceniem norm

²² Cz. Matusiewicz. *Psychologia wartości*. Poznań 1975 s. 141.

²³ Wysuwa się hipotezę, że poziom wykształcenia określa stopień subiektywnej oceny występowania wartości w społeczeństwie polskim. Im niższy jest stopień wykształcenia, tym wyższe oceny przypisuje się występowaniu poszczególnych wartości. K. Hirszel. *Robotnicy i inżynierowie. Postawy wobec pracy i wybranych wartości społecznych*. Warszawa 1983 s. 152.

²⁴ M. Lewicka. *Zjawisko Polyanny*. "Przegląd Psychologiczny" 21:1978 nr 3 s. 467-480.

²⁵ Gobań-Kłosa. *Lęki i nadzieje* s. 3.

moralnych, stanowi pośrednio krytykę niedoskonałego świata ludzi dorosłych²⁶. Pokazuje wreszcie, że młodzież nie trzyma się z dala od rzeczywistych problemów życia codziennego.

Podejmując zagadnienie poglądów młodzieży płońskiej na stosunki międzyludzkie w społeczeństwie polskim, nie zamierzamy tworzyć nowego zestawu "bolączek" dostrzeganych przez obywateli naszego kraju, lecz chcemy ukazać środowisko społeczne, na tle którego kształtują się orientacje i postawy moralne młodzieży. Badana młodzież nie oceniała słuszności norm moralnych, nie wyrażała propozycji zmian w całokształcie życia społecznego, lecz oceniała częstość występowania określonych zjawisk społeczno-moralnych w życiu codziennym (według kategorii: bardzo często, dość często, różnie, raczej rzadko, bardzo rzadko), bez wyrażania aprobaty czy dezaprobaty dla pozytywnych zjawisk. Metodą przyjętą w tych badaniach było odwoływanie się do wypowiedzi i deklaracji badanych osób o faktach i zjawiskach, które młodzież obserwowała i doświadczała w życiu codziennym - w środowisku rodzinnym, sąsiedzkim, szkolnym itp.

Dla uzyskania danych porównawczych zastosowaliśmy blok pytań z badań ogólnopolskich nad młodzieżą, odnoszących się do 6 typowych sytuacji, w których są naruszane elementarne zasady współżycia międzyludzkiego. Pytanie: "Jak, Twoim zdaniem, postępują na ogół ludzie w naszym społeczeństwie i czego się można po nich spodziewać" - odnosiło się do następujących sytuacji:

- A - ludzie nie dotrzymują powierzonej im tajemnicy
- B - małżonkowie obiecują sobie wzajemną pomoc i opiekę, nie dotrzymują potem tego, co przyrzekli
- C - ludzie mówią co innego na zebraniach, a co innego myślą naprawdę
- D - człowiek mający poważne kłopoty życiowe nie może liczyć na pomoc innych
- E - gdy ludziom nie grozi kontrola, to chętnie biorą to, co państwowe, do własnej kieszeni
- F - ludzie odnoszą się do siebie niesprawiedliwie.

Interesuje nas nie tylko globalny obraz ocen i poglądów młodzieży, ale ich układ według trzech podstawowych typów orientacji moralnych. Zakładamy, że osoby o postawach zasadniczych ("należy mieć zawsze stałe zasady i nigdy od nich nie odstępować") będą bardzo surowo oceniać jakość interakcji społecznych i częściej dostrzegać występowanie negatywnych zjawisk społeczno-moralnych w społeczeństwie. Są oni w życiu nastawieni normatywnie ("zasady") i bardziej wrażliwi na wszelkie

²⁶ Wśród szkolnej młodzieży węgierskiej 15,3% badanych było silnie przekonanych o możliwości zbudowania społeczeństwa bez wojen i wyzysku, 47,6% dopuszczało taką możliwość, pozostali nie mieli wyraźnego przekonania lub wykluczali taką ewntualność. L. M. M e d y e s y. *Die Entwicklung des "neuen Menschen" im sozialistischen Ungarn. Eine Studie über politische Sozialisierung (1956-1975)*. Wien 1981 s. 166.

odchylenia od norm. Młodzież o nastawieniach celowościowo-instrumentalnych ("w ogóle nie warto mieć sztywnych zasad, tylko postępować tak, aby były pomyślne wyniki") będzie oceniać współzycie społeczne ludzi - według przyjętej hipotezy - w mniej surowych sądach i w mniejszym stopniu hołdować czarnej filozofii życiowej. Młodzież o postawach kompromisowych zajmuje miejsce pośrednie ("jeżeli wierność zasadom miałyby przynieść złe skutki, warto przemyśleć swoje zasady i dostosować je do sytuacji"). Wreszcie młodzież o postawach niezdecydowanych nie będzie przedmiotem szczegółowych analiz ze względu na jej małą liczebność w badanej zbiorowości. Odpowiedzi tej kategorii młodzieży są podawane jedynie w celach ilustracyjnych.

Opinie młodzieży o stosunkach międzyludzkich będą więc rozpatrywane całościowo i w rozwarstwieniu podstawowych orientacji moralnych. Skrajny pryncypializm (zasadniczość) nakazuje kierowanie się w postępowaniu zasadami moralnymi, nakazami bezwarunkowymi nie dopuszczającymi wyjątków²⁷. Skrajny relatywizm odrzuca zasady moralne, a zwłaszcza odgórne dyrektywy postępowania, i nakazuje każdorazowo podejmować decyzje wyboru postępowania stosownie do okoliczności danego przypadku. Jeżeli zaś przyjmuje jakieś zasady moralne, to dopuszcza odstępstwa od nich, jeżeli odstępstwa te są z takich czy innych względów korzystne. W zakresie wyborów moralnych decyduje jednostka, nie zaś kodeksy moralne religijne czy świeckie. Orientacje pośrednie lub kompromisowe wyrażają się w przyjęciu tezy, że niektóre normy powinny obowiązywać bezwzględnie, innym zaś nie można dochować wierności zawsze i niezależnie od okoliczności (bez względu na konsekwencje). Normy więc obowiązują nie w każdym układzie okoliczności²⁸.

Przyjęte trzy typy orientacji moralnych tworzą pewne kontinuum: od podstaw zasadniczych przyjmujących istnienie zwartego i stałego porządku moralnego, z którego wyprowadza się stałe zasady etyczne, do postaw skrajnie relatywistycznych, negujących absolutną i bezwarunkową wartość moralną oraz redukujących moralność do samej sytuacji i okoliczności działania. W postawach pośrednich okoliczności i warunki pełnią rolę ważną, ale nie decydującą. Wskazywanie na nierównomierność pozytywnych i negatywnych ocen w trzech kategoriach autoidentyfikacji moralnej stanowi ważny przyczynek do ich globalnej charakterystyki. Zebrane opinie o stosunkach międzyludzkich opierają

²⁷ Według badań z lat 1980-1981 17,2% młodzieży inteligenckiej, 25,7% młodzieży robotniczej i 31,4% młodzieży chłopskiej wyraziło pogląd, że w życiu należy kierować się raz przyjętymi zasadami, nawet gdyby okazały się niewygodne (etyka zasad.). L. P y t k a. *Wybrane elementy światopoglądu młodzieży a jej społeczne przystosowanie*. "Młodzież. Kultura. Wieś. Zeszyty Badawcze" 1984 nr 2 s. 67.

²⁸ Por. I. L a z a r i-P a w ł o w s k a. *Relatywizm etyczny*. "Etyka" 1984 nr 21 s. 12-13. Por. J. M a - r i a Ń s k i. *Postawy zasadnicze i celowościowe w społeczeństwie polskim. Fakty, trendy, perspektywy*. "Collectanea Theologica" 54:1984 nr 1 s. 5-34.

się na badaniach z 1981 r., zrealizowanych wśród młodzieży szkół ponadpodstawowych i studentów w Płocku²⁹.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że młodzież spostrzega społeczeństwo polskie jako niezbyt wiernie przestrzegające obowiązujących reguł współżycia międzyludzkiego i ma o nim niezbyt pochlebne mniemanie. Ogólnie mówiąc, zaznacza się dominacja odpowiedzi wskazujących na negatywne oceny życia społecznego w kontaktach między ludźmi, jak i w sytuacjach związanych ze sferą życia rodzinnego oraz w relacjach między zachowaniami prywatnymi i publicznymi. Obserwowane i często wyolbrzymiane negatywne zjawiska życia społecznego dotyczą wielu płaszczyzn życia codziennego³⁰.

Krytyczny dystans wobec istniejącej w naszym społeczeństwie potocznej moralności różnicuje się w odniesieniu do poszczególnych sytuacji. Najczęściej - zdaniem badanej młodzieży - są naruszane normy dotyczące związku spraw publicznych i prywatnych. Biorąc pod uwagę odpowiedzi: "bardzo często" i "dość często", według 80,5% respondentów ludzie w Polsce chętnie przywłaszczają sobie mienie państwowe, jeśli tylko nie grozi im kontrola, natomiast według 69,8% - wygłaszają na zebraniach publicznych opinie i poglądy sprzeczne z tym, co myślą³¹. Te dwa przejawy moralności "behawioralnej" są zjawiskami bardzo często występującymi w życiu codziennym obywateli naszego kraju³². Stosunkowo rzadziej młodzież płocka dostrzegała sytuację niedotrzymania tajemnicy (59,5%) i niesprawiedliwego odnoszenia się ludzi do siebie nawzajem (54,8%), najrzadziej zaś nielojalność małżeńską (43,2%) i nieżyczliwość wyrażającą się w nieudzieleniu pomocy bliźnim (41,7%)³³.

Przywłaszczanie mienia społecznego i swoista fasadowość w życiu publicznym to dwie najczęściej wymieniane wady naszego społeczeństwa spośród

²⁹ J. M a r i a n s k i. *Postawy społeczno-moralne młodzieży płockiej (Studium socjologiczne)*. Płock 1984.

³⁰ Zjawisko powyższe występuje także w innych krajach socjalistycznych. E. K l i m o w i c z. *Współczesna etyka bułgarska*. "Etyka" 1981 nr 19 s. 218-219.

³¹ Z. K a w e c k i. *Problemy moralne młodzieży maturalnej*. "Wychowanie Obywatelskie" 12:1980 nr 4 s. 6. W zbiorowości młodzieży maturalnej z 1984 r. 70,84% badanych odrzuciło regułę zalecającą mówienie co innego w domu i co innego na zebraniach (M. R a d w a n. *Profil religijno-społeczny maturzystów 1984 i jego korelaty*. [maszynopis] s. 8).

³² W badaniach z 1978 r. 59% studentów warszawskich o wewnętrznym poczuciu kontroli udzieliło odpowiedzi negatywnej na pytanie, czy ludzie wypowiadają na ogół opinie zgodne z własnymi przekonaniem (P. K a r p o w i c z. *Poczucie "lokalizacji kontroli" jako psychologiczny korelat postaw i wartości studentów Warszawy*. "Studia Socjologiczne" 1982 nr 3-4 s. 295). Mieszkańcy Warszawy i osoby odznaczone "Medalem za Ofiarność i Odwagę" wymieniały wiele zjawisk społecznych, których intensywność występowania wzrastała w latach siedemdziesiątych (J. K w a ś n i e w s k i. *Ludzie prospołeczni i ich postawy*. W: *Zachowania etyczne i dewiacyjne*. Warszawa 1982 s. 45. Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego. T. 7).

³³ Zaledwie czwarta część badanych rodziców w Kielcach i w Warszawie uważała ludzi na ogół za życzliwych dla innych, reszta - za obojętnych lub nieżyczliwych (A. S u ł e k. *Wartości życiowe dwóch pokoleń. Dokument z lat siedemdziesiątych*). "Kultura i Społeczeństwo" 27:1983 nr 2 s. 78. Według robotników niewykwalifikowanych z Warszawy największe dysproporcje między pożądanym i rzeczywistym stanem w odniesieniu do takich spraw, jak opieka nad ludźmi starymi, poszanowanie własności społecznej i uczciwość. Robotnicy wykwalifikowani dołączali jeszcze punktualność i życzliwość wzajemną (badania z 1974 r.) (K. H i r s z e l. *Postawy robotników wobec pracy. Metoda pomiaru i analizy*. Warszawa 1976 s. 67-69).

Tab. 1. Opinie młodzieży o stosunkach międzyludzkich
w społeczeństwie polskim (dane w %)

Sytuacje (w symbolach)	Kategorie odpowiedzi	Autoidentyfikacje moralne				Razem N=667
		I (N=76)	II (N=416)	III (N=140)	IV (N=35)	
A	bardzo często	27,6	22,6	22,2	17,1	22,8
	dość często	39,5	35,8	38,6	34,3	36,7
	różnie	21,1	30,5	26,4	28,6	28,5
	rzadko	7,9	5,1	6,4	8,6	5,8
	brak zdania	3,9	6,0	6,4	11,4	6,2
B	bardzo często	14,5	11,3	13,6	8,6	12,0
	dość często	25,0	33,6	29,3	22,9	31,2
	różnie	39,5	36,8	43,6	34,3	38,4
	rzadko	11,8	10,6	6,4	11,4	9,9
	brak zdania	9,2	7,7	7,1	22,8	8,5
C	bardzo często	34,2	35,8	32,9	28,6	34,6
	dość często	42,1	35,1	30,0	42,9	35,2
	różnie	10,5	17,3	24,3	17,1	18,0
	rzadko	5,3	5,8	5,7	2,8	5,6
	brak zdania	7,9	6,0	7,1	8,6	6,6
D	bardzo często	15,8	12,8	6,4	5,7	11,4
	dość często	28,9	30,0	30,7	34,3	30,3
	różnie	36,9	32,9	35,7	42,9	34,5
	rzadko	15,8	19,0	18,6	17,1	18,4
	brak zdania	2,6	5,3	8,6	-	5,4
E	bardzo często	44,7	43,5	48,6	40,0	44,5
	dość często	30,3	38,7	32,9	28,6	36,0
	różnie	14,5	14,7	15,7	20,0	15,2
	rzadko	5,3	1,2	1,4	5,7	1,9
	brak zdania	5,2	1,9	1,4	5,7	2,4
F	bardzo często	21,0	19,7	15,0	11,4	18,4
	dość często	31,6	33,9	46,4	37,2	36,4
	różnie	27,6	34,9	25,0	37,1	32,1
	rzadko	14,5	4,3	2,2	8,6	5,3
	brak zdania	5,3	7,2	11,4	5,7	7,8

Uwaga: W tabeli połączono dwie stosunkowo nieliczne kategorie odpowiedzi "raczej rzadko" i "bardzo rzadko" w jedną kategorię określoną terminem "rzadko". Symbol "I" oznacza osoby o postawach zasadniczych, "II" - o postawach kompromisowych, "III" - o postawach celowościowo-instrumentalnych i "IV" - o postawach niezdecydowanych.

6 sytuacji zasugerowanych w ankiecie. Sumaryczny wskaźnik, według średniej arytmetycznej odpowiedzi o bardzo częstym występowaniu negatywnych moralnie zachowań ludzkich, wynosi 24,0% i orientuje o zasięgu zwolenników tzw. "czarnej", czyli pesymistycznej filozofii życiowej³⁴. Tego rodzaju oceny nie sprzyjają kształtowaniu wrażliwości na wartości moralne, a nawet mogą prowadzić do rezygnacji z udoskonalania moralnego zastanej rzeczywistości.

Dla oceny uzyskanych wyników porównajmy je z wyobrażeniami młodzieży robotniczej na temat postępowania ludzi w naszym społeczeństwie. W 1983 r. 57,2% młodych robotników Zakładu Przemysłu Bawełnianego "Narew" w Łomży utrzymywało, że ludzie nie dotrzymują powierzonej im tajemnicy, 50,9% - że małżonkowie nie dotrzymują złożonych sobie obietnic, 69,1% - że ludzie są dwulicowi na zebraniach, 36,4% - że nie świadczą sobie pomocy wzajemnej, 70,0% - że chętnie przywłaszczają sobie mienie społeczne i 58,2% - że odnoszą się do siebie niesprawiedliwie (wskaźnik odpowiedzi "bardzo często" - 29,4%)³⁵.

Opinie młodzieży uczącej się w Płocku i młodzieży pracującej w Łomży były bardzo zbliżone do siebie. Nieznaczne różnice ocen dotyczyły naruszenia własności państwowej, niełojalności małżeńskiej i nieudzielenia pomocy bliźnim. Młodzi robotnicy byli nieco bardziej skłonni do wypowiadania pod adresem pokolenia współczesnych Polaków ocen skrajnych, ujętych w kategorii "bardzo często". Stosunki międzyjednostkowe i międzygrupowe nie zawsze są kształtowane przez czynniki moralne, częściej cechuje je obojętność, neutralność uczuciowa, a nawet nieuczciwość i zakłamanie ("mijanie się" słów i czynów).

Wszystkie badania socjologiczne podejmujące problematykę stanu stosunków międzyludzkich ukazują, jak daleko jest do pożądaných sytuacji, w których ludzie okazują sobie współczucie i pomoc, nie czynią sobie krzywdy, liczą się z interesami najbliższego otoczenia, dotrzymują umów i przysięgi, szanują się wzajemnie i nie mają obojętnego stosunku do własności społecznej³⁶ - czyli do etyki personalizujących stosunków

³⁴ Wśród młodzieży z początku lat siedemdziesiątych "znaczna część badanych cechuje się postawą optymistyczną wobec tej epoki oraz dalszych perspektyw; nie jest to jednak optymizm ani powszechny, ani jednoznaczny. Preferują wprawdzie współczesność jako najlepszy okres do życia, ale przekonani są o tym, że ludziom żyje się coraz lepiej, głównie dzięki rozwojowi nauki i techniki, postępom oświaty i kultury oraz współpracy międzynarodowej w różnych dziedzinach. Jednocześnie jednak przerażają ich toczące się na świecie wojny i nieustanne napięcia międzynarodowe, grożące katastrofą nuklearną, różne przejawy społecznej niesprawiedliwości oraz inne niesprawiedliwości życia społecznego; takie niepokoje wyraża prawie 80% badanych. Wojna jest dla nich rzeczą jednoznacznie złą, choć w mniemaniu niektórych (13%) nieuniknioną" B. W e b e r. *Ideaty i opinie młodzieży szkół średnich w sprawach społeczno-politycznych i moralnych (Wstępne sprawozdanie z badań przeprowadzonych w maju 1971 r.)*. Warszawa 1972 s. 17.

³⁵ Z. M i r o s ł a w. *Postawy społeczno-moralne młodych robotników (Na podstawie badań w Łomżyńskich Zakładach Przemysłu Bawełnianego "Narew")*. Lublin 1984 [maszynopis pracy magisterskiej - Archiwum KUL] s. 27-28.

³⁶ Por. Cz. K o w a l. *Świadomość społeczno-moralna a postępowanie człowieka*. "Głos Nauczycielski" 1965 nr 6 s. 5

międzyludzkich. Sprawiedliwość, uczciwość, prawdomówność, partnerski szacunek i miłość bliźniego nie są rzeczywiście funkcjonującymi normami życia społecznego. Inaczej mówiąc, daleko jest jeszcze do takiej regulacji stosunków międzyludzkich, która wskazywałaby na wysoką kulturę moralną społeczeństwa³⁷.

Rozpatrzmy z kolei poglądy młodzieży na temat występowania niepożądanych społecznie zjawisk - w zależności od podstawowych orientacji moralnych. Weźmiemy pod uwagę jedynie wskaźniki odpowiedzi osób podkreślających szczególne nasilenie się badanych zjawisk ("bardzo często"). Poglądy młodzieży o odmiennych orientacjach moralnych są dość jednolite w ocenie nielojalności małżeńskiej, zakłamaniu w życiu publicznym oraz przywłaszczania sobie mienia państwowego. Natomiast w miarę przechodzenia od młodzieży o postawach zasadniczo-pryncypialnych do młodzieży o nastawieniu celowościowo-instrumentalnym zmniejsza się deklarowana częstotliwość dostrzegania zjawiska niedotrzymania powierzonego sekretu, nieudzielenia pomocy innym i niesprawiedliwości we wzajemnym traktowaniu się. Linia spadku wskazań - jakkolwiek niezbyt gwałtowna - jest jednak regularna i bez odchyień.

Skłonność do wyrażania negatywnych opinii o społeczeństwie jest zbliżona u młodzieży o odmiennych orientacjach moralnych, z nieco większym krytycyzmem u młodzieży "zasadniczej". Potwierdza to także sumaryczna ocena według średniej arytmetycznej. Indeks zbiorczy wynosi dla młodzieży o orientacjach zasadniczych 26,3%, dla młodzieży o postawach kompromisowych - 24,3%, dla młodzieży o orientacjach celowościowych - 23,1% i dla młodzieży o postawach niezdecydowanych - 18,6%. Nieco większą skłonność do pesymistycznego oceniania rzeczywistości społecznej obserwuje się u młodzieży "zasadniczej", która - być może - jest odzwierciedleniem ogólnego nastawienia psychicznego skłaniającego do wypowiadania ocen skrajnych i bardziej zdecydowanych.

Postawiona na wstępie hipoteza o większej skłonności młodzieży o orientacji "na zasady" do wypowiadania ocen krytycznych o społeczeństwie weryfikuje się. Jeżeli jednak potraktowalibyśmy łącznie odpowiedzi typu "bardzo często" i "dość często", wówczas istniejące różnice między trzema typami orientacji moralnych zmniejszą się w kierunku wypowiadania ocen zbliżonych. Pryncypializm moralny sprzyja natomiast wypowiadaniu ocen szczególnie rygorystycznych o postawach i zachowaniach społecznych ludzi³⁸.

³⁷ Por. M. N i j a k o w s k i. *Kultura i moralność*. W: *Człowiek i kultura*. Red. S. Ziarko. Opole 1982 s. 187-188. Na niedoskonałość stosunków społecznych występujących w najbliższym otoczeniu zwracała uwagę młodzież badana w 1983 r. (A. R u m i ń s k i. *Postawy młodzieży dorastającej wobec otaczającej rzeczywistości*. "Prace Pedagogiczne". T. 5. Red. M. Śnieżyński. Kraków 1984 s. 193).

³⁸ Młodzież wierząca i praktykująca ocenia krytyczniej i nieprzychylniej swoich kolegów; bardziej negatywne oceny względem rówieśników wypowiadała także młodzież zrzeszona w ZMS. Przynależność do grupy ideologicznej zwiększała więc szansę negatywnej oceny innych ludzi (E. M o r a w s k a, I. K r z e m i ń s k a. *Komunikat z badań przeprowadzonych wśród młodzieży i nauczycieli*. W: *Człowiek i wartości - możliwości i granice przewidywania*. Red. B. Suchodolski. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972 s. 76.). Wśród studentów warszawskich w 1983 r. 63% badanych oczekiwało od życia "tyle samo złego co dobrego", a "tylko dobrego" lub "tylko złego" po 18%. Trudno uznać to za optymistyczne wskaźniki nastawienia wobec przyszłości (S. N o w a k. *Postawy, wartości i aspiracje*

Opinie młodzieży płockiej na temat rozmiarów występowania podanych przykładowo zjawisk negatywnych, nawet jeżeli nie odpowiadają w pełni rzeczywistości społecznej (nie ma możliwości intersubiektywnej sprawdzalności tych sądów), wskazują na pewien klimat psycho-społeczny, w którym kształtują się postawy moralne młodzieży. Można przypuszczać, że jednostki przekonane o powszechnym zakłamaniu w stosunkach międzyludzkich, o egoistycznym nastawieniu ludzi do siebie, o nieuczciwości itp., mogą o wiele łatwiej usprawiedliwiać tego typu zachowania w życiu innych, jak i w postępowaniu własnym. Jeżeli ludzie dostrzegają rażącą rozbieżność między głoszonymi normami i wzorami zachowań a realną rzeczywistością, a także nie widzą szans urzeczywistnienia tych norm i wzorów, wówczas odwracają się od nich lub określają je jako utopijne³⁹.

Badana młodzież jest świadoma wad, braków i różnego rodzaju nieprawidłowości w naszej rzeczywistości społecznej. Widzenie zagrożeń humanistycznych stosunków międzyludzkich i rozwoju osobowości jest tylko jedną stroną medalu. Jeżeli nawet ujawniony krytycyzm świadczy, że młodzież nie jest zdystansowana wobec problemów nurtujących społeczeństwo polskie, to w sumie jednak byłaby ważniejsza odpowiedź na pytanie, czy wierzy ona w możliwość zmian poprzez współkształtowanie rzeczywistości, czy też godzi się na status quo ("nic nie da się zrobić")? Czy jest gotowa działać konsekwentnie na rzecz wartości lekceważonych w społeczeństwie, czy wierzy w możliwość ich realizacji?⁴⁰ Czy buntuje się przeciw przejawom nieuczciwości i niesprawiedliwości, z którymi spotyka się na co dzień? Czy nie następuje "dorabianie" zasad moralnych do konkretnych sytuacji i tego, czego oczekuje społeczeństwo od poszczególnych jednostek (moralność obiegowa)?

Pytania można by mnożyć. Zebrany materiał empiryczny nie daje podstaw do udzielenia miarodajnych odpowiedzi, w jakim stopniu młodzież wyraża przekonanie o znaczącym wpływie działań jednostkowych na obecny i przyszły kształt społeczeństwa. W świetle dotychczasowych badań socjologicznych można domniemywać, że część młodzieży odnosi się ze znaczną rezerwą do propozycji zaangażowania społecznego, ma

społeczeństwa polskiego. Przesłanki do prognozy na tle przemian dotychczasowych. W: Społeczeństwo polskie czasu kryzysu s. 450-451; por. Z. Z w o l i ń s k i. Wzory osobowe. "Człowiek i Światopogląd" 1980 nr 6 s. 80-81).

³⁹ Z w o l i ń s k i. *Wzory osobowe* s. 80-81.

⁴⁰ A. Janowski nazywa "społeczną przedsiębiorczością" podejmowanie działań zmierzających do zmian sytuacji uznanej za niewłaściwą. (A. J a n o w s k i. *Sytuacja młodzieży w społeczeństwie wychowującym. W: Społeczeństwo wychowujące* s. 384). Znaczna część młodzieży radzieckiej liczy na pomoc kolektywu w realizacji ważnego dla siebie celu życiowego, tylko trzecia część pragnie polegać wyłącznie na własnych siłach (W. M. S o k o ł o w. *Cechy charakterystyczne niektórych światopoglądowych i moralnych postaw młodzieży radzieckiej w epoce rewolucji naukowo-technicznej. W: Humanizm socjalistyczny. Red. T. M. Jaroszewski. Warszawa 1980 s. 256).*

zmniejszone poczucie możliwości uczestnictwa w życiu społecznym i wpływania na zdarzenia zewnętrzne. Odznacza się więc utratą wiary w słusność dalekosiężnych planów i "rozmytym" poczuciem odpowiedzialności społecznej. Do tego stopnia ocenia ona negatywnie rzeczywistość, że nie czuje się na siłach przeciwstawić takiemu stanowi rzeczy.

W miejsce postaw opartych na chęci przeobrażania życia pojawiają się postawy wycofywania się w sferę wartości "mikrośrodowiskowych" (związki z bliskimi sobie ludźmi) oraz wartości konsumpcyjnych⁴¹. Istnieje realna obawa, że część młodzieży przystosuje się do istniejących układów, zastanych warunków życia społecznego i uwnętrznymi krytykowane oraz odrzucane wzorce współżycia społecznego na drodze biernej akceptacji tego, co istnieje⁴².

Według oceny M. Kozakiewicza dwie trzecie młodzieży polskiej charakteryzuje się postawą przystosowawczą, tzn. aprobuje społeczeństwo według trzeźwej zasady, że "trzeba brać życie takim, jakim jest"⁴³. Postawa akomodacyjna prowadzi do podporządkowania się wartościom i zachowaniom obserwowanym u dorosłych, do zaakceptowania zasady, że normy moralne nie muszą mieć charakteru priorytetowego, że nie wszystkie odchylenia od nich powinny być piętnowane. Taka postawa wiąże się z nieumiejętnością poszukiwania pozytywnych i konstruktywnych rozwiązań dla zjawisk społeczno-moralnych poddanych ostrej krytyce, a także brakiem autentycznej współodpowiedzialności za losy innych ludzi.

W tym kontekście ważne jest pytanie, czy nasze postawy mają charakter czynny, tzn. czy podejmujemy działania na rzecz pożądanego stanu rzeczy, czy wierzymy w realne szanse zmiany na lepsze (ideały walki o lepsze społeczeństwo)? Czy i jakie istnieją przeszkody blokujące uczestnictwo w życiu publicznym i wpływ na kształt społeczeństwa przez współdecydowanie i współdziałanie w zadaniach i pracy?⁴⁴

Zła społeczno-moralnego nie da się całkowicie wykluczyć, ale należy je eliminować dla zachowania podstawowej "energii moralnej" społeczeństwa. Stawianie wysokich wymagań i krytycyzm wobec niektórych realiów życia społecznego jest dobrą legitymacją

⁴¹ H. R o s t e k. *Młodzież a problemy egzystencji*. "Kwartalnik Pedagogiczny" 27:1982 nr 3-4 s. 152; L. D y c z e w s k i. *System wartości w świadomości młodego pokolenia*. "Roczniki Nauk Społecznych" 8:1980 s. 264-265.

⁴² "Warunki, jakie może stwarzać socjalistyczny system społeczny dla postępu w dziedzinie humanizacji stosunków międzyludzkich i w dziedzinie kształtowania osobowości - dają otwartą szansę, zwiększoną szansę, ale - tylko szansę, żadnej immanentnej gwarancji. Wykorzystanie tej szansy zależy od woli i starań ludzi, którzy wszelako nie działają jako suma pojedynczych podmiotów o czystych i dobrych intencjach. Podjęcie inicjatywy w tym, nierównie bardziej jak w każdym innym przypadku, mieć musi charakter społeczny, długofalowy, strategiczny". A. T y s z k a. *Drogi do lepszego społeczeństwa*. "Więź" 19:1976 nr 5 s. 52.

⁴³ K o z a k i e w i c z. *Głosy do tematu* s. 398; Z. K w i e c i ń s k i. *O sprzecznościach i zagrożeniach społeczeństwa wychowującego*. W: *Społeczeństwo wychowujące* s. 306.

⁴⁴ Według oceny A. Grzegorzycy w społeczeństwie polskim największy nacisk położony jest na solidarność zbiorową, szacunek i sprawiedliwość, znacznie mniejszy na pracowitość, dochowanie umów i postanowień (A. G r z e g o r c z y k. *Próba treściowego opisu świata wartości i jej etyczne konsekwencje*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983 s. 78-79).

młodego pokolenia; rzecz w tym, by część młodzieży nie przystosowała się do istniejących warunków życia społecznego. Wyłania się przeto konieczność wychowawczego przygotowania ludzi młodych do konstruktywnego uczestnictwa w życiu społecznym, do wyzwalań potencjalnych zdolności prospołecznych, celem przewyciężania postaw obserwowania życia z dystansu.

Z wychowawczego punktu widzenia sytuacja staje się niebezpieczna, gdy zachowania odchylające się od norm moralnych formułowanych czy to przez system religijny, czy świecki, nie są potępiane i karane, a nawet - co brzmi paradoksalnie - są nagradzane i premiiowane społecznie. Oznacza to istnienie określonych mechanizmów społecznych blokujących skutecznie kształtowanie się prawidłowych postaw i przekonań moralnych. Niewiele wtedy pomoże przekazywanie obowiązujących norm i udzielanie wskazówek, jak powinno się postępować w życiu codziennym. Dostrzeganie w życiu społecznym częstego naruszania norm moralnych może prowadzić do kształtowania się u młodzieży postaw moralnych relatywizujących, określanych jako "znajomość życia", "zaradność życiowa", "doświadczenie życiowe" itp.

Omawiając stosunki międzyludzkie w społeczeństwie polskim od strony zjawisk negatywnych nie podzielamy poglądu o wystarczalności takiego punktu widzenia. W społeczeństwie nie istnieją tylko zjawiska negatywne, są one tylko łatwiejsze do empirycznego zaobserwowania niż pozytywne przemiany moralności. Społeczeństwo nie mogłoby po prostu istnieć, gdyby ludzie tylko odchodzili od norm moralnych⁴⁵. Dla pełniejszego obrazu rzeczywistości należy pokazywać również zjawiska pozytywne w życiu ludzkim. Próbą takiego rodzaju będzie analiza przewidywań kierunku zmian w zakresie rozwoju życia społeczno-moralnego w społeczeństwie polskim do roku 2000.

III. Opinie i wyobrażenia młodzieży o przyszłości

Teraźniejszość kształtuje implícite nowe potrzeby i wartości, które wyłonią się w przyszłości. Poznawanie zdarzeń przeszłych i obecnych, a zwłaszcza tkwiących w nich trendów rozwojowych, pozwala ludziom wyciągać wnioski perspektywiczne w zakresie zmian zjawisk społeczno-kulturowych, gospodarczych, politycznych, religijnych i moralnych. Na podstawie tendencji rozwojowych postaw i zachowań ludzkich jest możliwe prognozowanie naukowe. Przyszłość nie jest jednak z góry "zakodowana" w

⁴⁵ W warunkach struktury, "którą tworzą jednostki i małe grupy zmierzające do indywidualnego dobrobytu i użycia, jako głównych swoich celów, przyszły obraz wielkich społeczności staje się niejasny i niepewny". P. R y b i c k i. *Więź społeczna i jej przemiany*. "Kultura i Społeczeństwo" 22:1978 nr 1-2 s. 107.

teraźniejszości. Stąd trzeba bardzo ostrożnie ekstrapolować przyszłość opierając się na teraźniejszości⁴⁶.

Prognozowanie w dziedzinie zjawisk humanistycznych ma swoją specyfikę i należy do najtrudniejszych. Dotyczy to również przewidywania przyszłej moralności w społeczeństwie (prognozowanie jakościowe, a nie ilościowe). Przebadanie i określenie zmian w postawach i zachowaniach w warunkach moralności statycznej, funkcjonującej na zasadzie większego lub mniejszego konformizmu i automatyzmu (kontynuacja stałych wartości i norm), nie byłoby zbyt skomplikowane. W sytuacji jednak moralności dynamicznej, charakteryzującej się różnorodnością rodzajów i form moralności, w warunkach społeczeństwa pluralistycznego przewidywanie wszelkich zmian w dziedzinie moralności jest utrudnione.

"Rozrzut" przyszłych możliwych kształtów moralności zależy od wielu czynników określających i stymulujących. "Nie możemy więc precyzyjnie określić wszystkich zmian w zakresie moralności, która nie jest światem zamkniętym, samorodnym, nie ma własnych praw rozwoju czy rządzących nią zasad, lecz dialektycznie współlistnieje z całą rzeczywistością społeczną. Przewidzieć przyszłą moralność to przewidzieć cały rozwój kulturowy i jego wpływ na osobowość ludzi przyszłości"⁴⁷.

Pomimo istniejących trudności w zakresie precyzyjnego określenia przyszłej moralności jednak podejmuje się próby badań w tej dziedzinie zjawisk. Jak już zaznaczyliśmy, przewidywania opierają się na ekstrapolacji pewnych tendencji rozwojowych uznanych za trwałe i w pewnym sensie - na obecnym etapie rozwoju - za nieodwracalne. W tym sensie narastanie pewnych zmian uprawnia do wnioskowania o przyszłości. Nie można jednak zapominać o potężnych siłach tradycji, które mogą nie ułatwiać, a nawet hamować proces przemian oparty na wolnych i świadomych działaniach człowieka. Rozwój społeczny i moralny nie podlega deterministycznym prawom rozwoju historii. Przyszłość możemy przewidywać tylko w najogólniejszych zarysach i w przybliżeniu.

W niniejszym opracowaniu interesują nas prognozy dotyczące życia moralnego, opierające się na przewidywaniach badanej młodzieży płockiej. W wypowiedziach młodzieży typu diagnostycznego, dotyczących różnych elementów postaw i zachowań społeczeństwa polskiego nie zawierały się wątki wprost nawiązujące do przyszłości. Natomiast w wypowiedziach, które będziemy analizować obecnie, akcent spoczywa na przyszłości. Wyobrażenia i opinie młodzieży stanowią punkty odniesienia dla proponowanej prognozy.

⁴⁶ "Dziś coraz bardziej stan świadomości społeczno-historycznej określa perspektywa przyszłości, światopogląd prospektywny. Zrozumienie sensu dziejów wymaga nie tylko świadomego stosunku do tego, co minąwszy pozostawiło trwałe ślad, ale i w równym stopniu także do tego, co nadchodzi i stanie się zadaniem do spełnienia".
T y s z k a. *Drogi do lepszego społeczeństwa* s. 43.

⁴⁷ M. N o w i c k a-K o z i o ł. *Możliwości przewidywania zmienności zjawisk moralnych*. W: *Człowiek i wartości* s. 36.

Jeżeli prawdą jest, że pokolenie starsze żyje przeszłością, pokolenie dojrzałe terażniejszością, natomiast młodzież żywo interesuje się przyszłością, to wybór młodego pokolenia do wypowiedzania ocen prognostycznych wydaje się uzasadniony. Z drugiej jednak strony nie należy zapominać, że to, co określa się jako "wyobraźnia przyszłościowa" (A. Siciński), kształtuje się i rozwija stopniowo w człowieku. Nie wszyscy ludzie zastanawiają się nad przyszłością, niektórzy koncentrują się na terażniejszości bez uwzględniania perspektyw czasowych⁴⁸. Wraz z wiekiem rozszerza się pole widzenia człowieka, jego zdolność rozumienia i przewidywania własnych i cudzych zachowań społecznych. Wypowiedzane przez młodzież opinie i poglądy mają charakter wartościująco-życzeniowy.

Z nieograniczonego zakresu możliwych wyobrażeń o przyszłości wybraliśmy do analizy 6 sytuacji leżących w obszarze stosunków międzyludzkich; pytaliśmy respondentów, czy w roku 2000 będą one charakteryzować społeczeństwo polskie w stopniu silniejszym lub słabszym w porównaniu z 1981 r. oraz czy życzą sobie takiego kierunku przekształceń zjawisk społeczno-moralnych⁴⁹. Pytani mogli oceniać występowanie tych zjawisk w przyszłości według trzech sposobów: "więcej" ("bardziej"), "mniej więcej tak samo" i "mniej". Istniała także możliwość udzielenia odpowiedzi wymijającej ("nie mam zdania"). Przedstawienie wyobrażeń i ocen przyszłości - mimo wszelkich ograniczeń tego typu badań - stanowi cenne uzupełnienie do właściwego portretu społeczno-moralnego młodzieży płockiej.

Perspektywiczne spojrzenie na życie ukazuje nowe obszary świadomości moralnej młodzieży, wskazuje pośrednio na uznawane cele życiowe i artykułowane dążenia, a także poczucie lub brak odpowiedzialności osobistej za przyszłość. Przewidywanie rozpoznawcze wiąże się z wypowiedziami zabarwionymi wartościująco ("czego byś chciał?"). Badana młodzież płocka odpowiadała na następujące pytanie: "Jakie są Twoje przypuszczenia dotyczące Polski w roku 2000? Co Twoim zdaniem nastąpi i czego chciał(a)byś w tej sprawie?". Ocenie zostały poddane następujące sytuacje:

- A - ludzie będą przywiązani do swych rodzin bardziej czy też mniej niż dzisiaj
- B - ludzie będą bardziej czy też mniej szczęśliwi niż dzisiaj
- C - ludzie będą nawzajem dla siebie bardziej czy też mniej uprzejmi niż dzisiaj
- D - ludzie będą odnosić się do siebie bardziej czy też mniej sprawiedliwie

⁴⁸ Wśród ogółu badanych obywateli RFN w 1979 r. 39% przejawiało tzw. perspektywę czasową (zastanawiało się nad osobistymi planami w przyszłości), 49% reprezentowało orientację na terażniejszość, 12% - niezdecydowani (G. Schmidtchen. *Die Situation der Frau. Trendbeobachtungen über Rollen- und Bewusstseinsänderungen der Frauen in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin 1984 s. 96-98).

⁴⁹ J. Gęsicki. *Patriotyczne i internacjonalistyczne postawy młodzieży*. Warszawa 1983 s. 110-142.

E - ludzie będą bardziej czy też mniej moralnie postępować niż dziś
 F - ludzie będą bardziej czy też mniej religijni niż dziś.

Tab. 2. Opinie młodzieży dotyczące wybranych aspektów przyszłości społeczeństwa polskiego do roku 2000 (dane w %)

Sytuacje (w symbolach)	Będzie (przypuszczenia)	Autoidentyfikacje moralne				Razem N=667
		I (N=76)	II (N=416)	III (N=140)	IV (N=35)	
A	bardziej	9,2	12,5	7,9	20,0	11,6
	tak samo	44,7	43,8	45,7	60,0	45,1
	mniej	44,8	43,5	45,0	20,0	42,7
	brak danych	1,3	0,2	1,4	-	0,6
B	bardziej	6,6	15,1	14,3	20,0	14,2
	tak samo	44,7	42,1	38,6	31,4	41,1
	mniej	44,7	42,3	45,7	48,6	43,6
	brak danych	4,0	0,5	1,4	-	1,1
C	bardziej	6,6	13,0	11,4	14,3	12,0
	tak samo	39,5	36,3	29,3	45,7	35,7
	mniej	50,0	49,8	56,4	37,1	50,5
	brak danych	3,9	0,9	2,9	2,9	1,8
D	bardziej	23,7	20,7	21,4	25,7	21,4
	tak samo	50,0	48,1	47,2	37,1	47,5
	mniej	25,0	30,5	30,7	28,6	29,9
	brak danych	1,3	0,7	0,7	8,6	1,2
E	bardziej	15,8	15,4	10,0	22,9	14,7
	tak samo	40,8	36,1	38,6	34,3	37,0
	mniej	38,1	47,3	50,7	37,1	46,5
	brak danych	5,3	1,2	0,7	5,7	1,8
F	bardziej	30,3	28,4	33,6	28,6	29,7
	tak samo	32,9	35,3	30,0	22,9	33,3
	mniej	32,9	35,8	35,0	37,1	35,4
	brak danych	3,9	0,5	1,4	11,4	1,6

W nawiązaniu do 6 analizowanych sytuacji znacznie częstsze jest przekonanie, że w roku 2000 nasilenie tych zjawisk zmaleje. Populacja osób oczekujących nasilenia się pozytywnych zjawisk społeczno-moralnych waha się od 11,6% do 29,7% (wskaźnik przeciętny - 17,3%), natomiast osób spodziewających się spadku - od 29,9% do 50,5% (wskaźnik przeciętny - 41,4%). Z reguły ponad trzecia część odpowiadających przewiduje utrzymanie się do roku 2000 aktualnego stanu rzeczy.

Stosunkowo najczęściej młodzieży liczy się z ewentualnością narastania religijności i sprawiedliwości⁵⁰. Nasilenia się przywiązania do rodzin, szczęścia ludzi, uprzejmości i moralności spodziewa się niewiele więcej niż co dziesiąty odpowiadający⁵¹. Relatywnie najczęściej sądzi się, że zmiany negatywne będą dotyczyć uprzejmości i moralności, w nieco mniejszym zakresie - szczęścia ludzi i przywiązania do rodzin, najmniej zaś sprawiedliwości i religijności. Przewaga negatywnych opinii nad pozytywnymi zdaje się potwierdzać potoczne intuicje na temat kryzysu podstawowych wartości regulujących współżycie ludzkie⁵².

Znaczne nasilenie się pesymistycznych ocen dotyczących rozwoju społeczno-moralnego do roku 2000 skonstratował Z. Mirosław wśród młodych robotników z Łomżyńskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego "Narew". Wzrostu przywiązania do rodziny oczekiwało 12,7% badanych (spadku - 37,3%), wzrostu szczęścia ludzi - 14,5% (spadku - 40,4%), wzrostu uprzejmości wzajemnej - 11,8% (spadku - 54,6%), wzrostu sprawiedliwości we wzajemnych odnoszeniach się ludzi do siebie - 11,0% (spadku - 43,6%), wzrostu moralności - 12,7% (spadku - 40,0%) i wzrostu religijności - 39,1% (spadku - 38,2%). Przeciętny wskaźnik nasilenia się analizowanych zjawisk społeczno-moralnych wynosił 17,0%, natomiast ich zmniejszenia się w przyszłości - 42,3%⁵³.

Zbliżone w swym pesymizmie oceny młodzieży płockiej i łomżyńskiej odbiegają od prognoz postawionych w 1959 r. przez T. Tomaszewskiego do 2059 r. Według tego autora należy oczekiwać, że "system moralno-etyczny będzie w ciągu tego okresu ulegał coraz większej racjonalizacji. Zacznie się krystalizować i stabilizować nowy moralny model człowieka"; ludzie "będą jeszcze mniej sentymentalni i czułościowi niż dzisiaj, będą natomiast coraz bardziej wrażliwi na rzeczy ważne. Innymi słowy, będą się wzruszać sprawami, które istotnie na to zasługują, gdyż baza intelektualna ich uczuć

⁵⁰ Wśród młodzieży węgierskiej stosunkowo często wyrażany jest pogląd o zaniku religii w przyszłości. W badaniach J. Faragó było takich 37% (M e d y e s y. *Die Entwicklung* s. 162).

⁵¹ W zbiorowości badanej młodzieży 23,5% wierzyło w postęp moralny ludzkości, 26,8% było przekonanych o upadku moralnym, 20,7% nie dostrzegało zmian, a 28,3% nie umiało znaleźć odpowiedzi na postawione pytanie, o 0,7% - brakuje danych (W e b e r. *Ideaty i opinie* s. 17). Według badań z lat 1980-1981 większość młodzieży aprobowała twierdzenie: "warto wierzyć w lepszą przyszłość, bo w życiu może nas spotkać wiele radości i dobra" - 56,9% młodzieży chłopskiej, 63,8% młodzieży robotniczej i 79,1% młodzieży inteligenckiej (P y t k a. *Wybrane elementy* s. 62).

⁵² Młodzież polska oczekiwała, że w 2000 r. Polska będzie bardziej zurbanizowana, nowocześniejsza, bardziej egalitarna, z większą liczbą kobiet i młodzieży na kierowniczych stanowiskach, o większym zadowoleniu z pracy, ale równocześnie spodziewała się osłabienia więzi małżeńskich i rodzinnych, pogorszenia stosunków międzyludzkich, osłabienia religijności ludzi. Zależność wyobrażeń, opinii i postaw od cech społeczno-demograficznych była słaba i różnokierunkowa (A. S i c i Ń s k i. *Przyszłość w wyobrażeniach młodzieży*. W: *Młodzież w procesie przemian*. Red. A. Jawłowska, B. Gotowski. Warszawa 1977 s. 117-130).

⁵³ Informacje uzyskane bezpośrednio od Z. Mirosława. Według badań ogólnopolskich Polacy dodatnio oceniali zmiany zachodzące w dziedzinie oświaty, wypoczynku i rozrywki, warunków mieszkaniowych, pracy, poziomu życia, zarobków i dochodów. Zmiany w dziedzinie moralności na lepsze zachodziły zdaniem 9,2% ogółu badanych, na gorsze - 61,6%, bez zmian - 17,3% (11,4% - brak zdania). Wskaźniki zmian w życiu rodzinnym kształtowały się odpowiednio na poziomie: 25,1%, 41,4%, 20,5% (12,3%), a w stosunkach międzyludzkich - 12,3%, 49,7%, 23,3% (14,2%) (S z a c k i. *Tradycja i nowoczesność* s. 35).

będzie głębsza. Dopóki nie ma jasnego rozróżnienia spraw ważnych i mniej ważnych, dopóty także i moralność ma bardzo słabe podstawy rozumowe i człowiek jest miotany przypadkowymi emocjami [...]. Stosunki seksualne będą z pewnością regulowane z dużo większym poczuciem odpowiedzialności, natomiast obyczajowość stanie się jeszcze bardziej swobodna niż obecnie. Ta dziedzina życia będzie w dalszym ciągu uwalniana od licznych «tabu», a równouprawnienie przestanie być fikcją społeczną⁵⁴.

Wreszcie w odniesieniu do konfliktów związanych z nierównościami pomiędzy ludźmi T. Tomaszewski sądzi, że "ten typ konfliktów moralnych [...], a więc związanych z przekonaniem o zasadniczej nierówności między ludźmi, nie będzie już praktycznie odgrywał większej roli. Natomiast konflikty natury indywidualnej, wynikające na przykład z naruszania zasad wzajemnej lojalności, roszczenia sobie szczególnych uprawnień itp. pozostaną ciągle żywe"⁵⁵.

Interesują nas nie tylko zwykłe rozkłady odpowiedzi, lecz również związki pomiędzy poglądami o rozwoju zjawisk społeczno-moralnych a innymi elementami światopoglądowo-moralnymi. Przystępując do analizy wyników ankiety oczekiwaliśmy, że jednym z istotnych czynników różnicujących odpowiedzi młodzieży będzie typ orientacji moralnej. Rzeczywiście znaleźliśmy pewne różnice, ale nie tak znaczne, jak przypuszczaliśmy. Biorąc pod uwagę poszczególne wskaźniki dotyczące prognozy zjawisk społeczno-moralnych, trudno jest w ogóle ustalić jakieś wyraźne korelacje zmiennych. Proporcje odpowiedzi są bardzo zbliżone do siebie w poszczególnych kategoriach autoidentyfikacji moralnej.

Nieznaczne różnice są uchwytne dopiero przy wskaźniku zbiorczym. Wskaźnik globalny przewidywań optymistycznych wynosi 15,4% dla młodzieży o postawach zasadniczych, 17,5% - dla młodzieży o postawach kompromisowych, 16,4% - dla młodzieży o postawach celowościowych i 21,9% - dla młodzieży o postawach niezdecydowanych. Młodzież o postawach pośrednich i niezdecydowanych nieco bardziej optymistycznie ocenia przyszłość niż dwie pozostałe kategorie młodzieży.

Opinie negatywne, wskazujące na zmniejszenie się intensywności zjawisk społeczno-moralnych ocenianych pozytywnie z punktu widzenia określanego ideału etycznego, układają się w znamienny sposób w powiązaniu z typami orientacji moralnych. Młodzież "zasadnicza" w 39,2% przewiduje wzrost negatywnych zjawisk społeczno-moralnych, młodzież "kompromisowa" - w 41,5%, młodzież "celowościowa" - w 43,9%, młodzież niezdecydowana - w 34,7%. W miarę jak przechodzimy od kategorii młodzieży nastawionej na "zasady" do młodzieży negującej potrzebę stałych zasad moralnych w ży

⁵⁴ T o m a s z e w s k i. *Z pogranicza psychologii* s. 255-256.

⁵⁵ Tamże s. 255.

ciu, podnosi się nieco zasięg pesymistycznych ocen co do rozwoju pozytywnych zjawisk społeczno-moralnych w przyszłości.

Warto zauważyć, że układ korelacyjny typów orientacji moralnych i ocen pesymistycznych co do rozwoju społeczno-moralnego jest odmienny od tego, który dotyczył typów orientacji moralnych i ocen pesymistycznych w stosunku do obecnego stanu rzeczy. Młodzież "zasadnicza", nieco bardziej pesymistycznie niż dwie pozostałe kategorie oceniająca rozpowszechnianie się negatywnych zjawisk społeczno-moralnych w teraźniejszości, jest mniej pesymistycznie nastawiona w ocenie narastania negatywnych zjawisk w przyszłości. Obraz ocen częstości występowania negatywnych zjawisk społeczno-moralnych w społeczeństwie dzisiejszym w przekroju typów orientacji moralnych kształtuje się nieco inaczej niż oczekiwania rozwoju zjawisk społeczno-moralnych w przyszłości. We wszystkich czterech kategoriach autoidentyfikacji moralnej "frakcje" optymistów są mniej liczne niż ugrupowania pesymistów⁵⁶. Elementy "czarnej filozofii" w ocenie społeczeństwa polskiego znajdują odzwierciedlenie w wyobrażeniach dotyczących przyszłości.

Skłonność do pesymistycznego widzenia przyszłości jest cechą charakterystyczną społeczeństw współczesnych. Przewidywania w krajach wysoko rozwiniętych są jeszcze bardziej przesyczone "czarną filozofią" życiową niż przewidywania młodzieży polskiej⁵⁷. W wartościowaniu rozległych obszarów zjawisk, które mogą zdarzyć się w przyszłości, częściej pojawiają się oceny ujemne niż dodatnie. Jeżeli nawet nie patrzy się w przyszłość zbyt fatalistycznie, z biernością i apatią, to jednak za mało jest w deklarowanych ocenach elementów optymizmu i nadziei, a także zaufania do przyszłości⁵⁸. W sferze subiektywnych oczekiwań co do przyszłości rzadko oczekuje się poprawy⁵⁹. Należy

⁵⁶ Wśród zagrożeń dla społeczeństwa, którym Polacy przypisują duże znaczenie, wymienia się m.in. obniżenie moralności, rozpad rodzin, wzrost obojętności między ludźmi (G o b a n-K l a s. *Lęki i nadzieje* s. 8).

⁵⁷ Wśród młodzieży zachodnioniemieckiej w 1981 r., będącej w wieku 15-24 lat, 58% badanych oceniało przyszłość społeczną "raczej ponuro" i 42% - "raczej ufnie"; 95% badanych nie liczyło się z rzeczywistniem społeczeństwa bez wojen i trosk; 78% - z realizacją równości wśród ludzi; 66% - z uspołecznieniem ludzi; 60% badanych uważało, że ludzie będą się jeszcze bardziej izolować i myśleć tylko o sobie (*Jugend 81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Hrsg. Jugendwerk der Deutschen Schell. Opladen 1982 s. 15, 390-393). W innym sondażu zachodnioniemieckim (z 1983 r.) 51% badanej młodzieży oceniało przyszłość z ufnością, 49% - z obawą; 50% badanej młodzieży wyrażało opinię, że wszystkie problemy w przyszłości dadzą się rozwiązać; według opinii 49% badanych postęp techniczny zagwarantuje wszystkim ludziom wysoki standard życia (H. J. V e e n. *Mit den Risiken wächst die Zuversicht. Jüngste Meinungsdaten zur politischen Kultur und den Wertorientierungen Jugendlicher*. "Frankfurter Allgemeine" z 2 maja 1984 s. 2).

⁵⁸ Według badań socjologicznych młodzież w ZSRR cechuje optymizm życiowy (87% badanej młodzieży wierzyło, że w życiu jest więcej dobrego niż złego). Im bardziej optymistyczny był pogląd na życie, tym bardziej trafny był wybór wartości życiowych. Ustalono bezpośrednią zależność pomiędzy stopniem aktywności społecznej a typem stosunku do życia (S o k o ł o w. *Cechy charakterystyczne* s. 254-255).

⁵⁹ W niektórych krajach zaznacza się spadek oczekiwań skierowanych ku przyszłości. Por. W. G l a t z e r, W. Z a p f. *Lebensqualität in der Bundesrepublik*. W: *Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden*. Hrsg. W. Glatzer, W. Zapf. Frankfurt am Main 1984 s. 399.

wreszcie podkreślić, że w latach osiemdziesiątych pogłębił się jeszcze nurt pesymistycznego myślenia o przyszłości, mający nowe ukierunkowania i kształty⁶⁰.

Wyobrażenia i przypuszczenia dotyczące wzrostu lub osłabienia procesów przemian społeczno-moralnych nie są równoznaczne z ich akceptacją lub negacją, z uznaniem za pożądane lub niepożądane. Układ pożądanych postaw społeczno-moralnych może odbiegać znacznie od postaw oczekiwanych. Z zachodnioniemieckich badań socjologicznych wynika, że odpowiedzi na konkretne i osobiste pytania odnoszące się do przyszłości będą bardziej optymistyczne i bardziej pozytywne niż odpowiedzi na ogólne pytania o przyszłość świata⁶¹.

Przejdźmy więc obecnie do przedstawienia poglądów młodzieży płockiej na temat postulowanej dynamiki rozmaitych zjawisk społeczno-moralnych. Tabela 3 ukazuje, jak przedstawiają się życzenia ankietowanej młodzieży w odniesieniu do sześciu sytuacji znamionujących przeobrażenia społeczno-moralne w przyszłości. Deklarowane życzenia i nadzieje wskazują pośrednio na wartości, jakie młodzież ceni obecnie, i na normy, według jakich będzie kształtować swoje postawy społeczno-moralne w przyszłości.

Uzyskane wyniki są zaskakujące w swej wymowie. Życzenia deklarowane przez młodzież płocką idą w odmiennym kierunku niż przewidywania - inaczej kształtują obraz rzeczywistości społecznej. Nadzieja na nasilenie się pozytywnych zjawisk społeczno-moralnych obejmuje od 56,4% do 86,5% ogółu respondentów (wskaźnik przeciętny - 75,9%). Tylko w sporadycznych wypadkach pragnie się zmniejszenia przywiązania do rodzin, uprzejmości między ludźmi, szczęścia, moralności, sprawiedliwości i religijności (od 0,3% do 4,1%). Życzenia w zakresie rozwoju zjawisk społeczno-moralnych są wyraźnie zdominowane przez odpowiedzi typu "bardziej" i "więcej"⁶². Wzmoczone pragnienie realizacji pozytywnych postaw społeczno-moralnych wskazuje pośrednio na ważność tych idei w stosunkach międzyludzkich.

Życzenia ankietowanych osób przynależnych do trzech typów orientacji moralnych układają się nieco odmiennie w wypadku przywiązania do rodzin i szczęścia osobistego. W miarę przechodzenia od młodzieży "zasadniczej" do "celowościowej" wzrasta odsetek tych, którzy wyrażają nadzieję na nasilenie się tych zjawisk w społeczeństwie. Natomiast w czterech pozostałych wypadkach brakuje tego rodzaju prawidłowości. W odniesieniu do uprzejmości, sprawiedliwości i moralności szczególnie wysokim wskaźnikiem życzeń pozytywnych charakteryzuje się młodzież o postawach kompromisowych.

⁶⁰ W zbiorowości badanych studentów warszawskich w 1983 r. 63% oczekiwało od życia "tyle samo złego co dobrego" (N o w a k. *Postawy, aspiracje i wartości* s. 450).

⁶¹ H. J. V e n n. *Die postmaterielle Revolution fand nicht statt. Jugendstudie '83 signalisiert Zufriedenheit.* "Das Parlament" 34:1984 nr 21 s. 3.

⁶² Wśród młodzieży zachodnioniemieckiej w latach osiemdziesiątych wydaje się narastać tendencja do optymistycznej oceny przyszłości. Z obawą o przyszłość myślą szczególnie studenci, bezwyznaniowi, zwolennicy partii "zielonych" i bezrobotni (V e n n. *Die postmaterielle Revolution* s. 2).

Tab. 3. Życzenie młodzieży dotyczące wybranych aspektów przyszłości społeczeństwa polskiego do roku 2000 (dane w %)

Sytuacje (w symbolach)	Deklarowane życzenia	Autoidentyfikacje moralne				Razem N=667
		I (N=76)	II (N=416)	III (N=140)	IV (N=35)	
A	bardziej	81,6	80,3	64,3	62,9	76,2
	tak samo	11,9	15,9	31,4	20,0	18,9
	mniej	2,6	0,9	0,7	-	1,0
	brak danych	3,9	2,9	3,6	17,1	3,9
B	bardziej	89,5	89,4	81,4	65,7	86,5
	tak samo	7,9	6,8	15,0	14,3	9,0
	mniej	-	0,7	-	-	0,3
	brak danych	2,6	3,1	3,6	20,0	4,2
C	bardziej	75,0	86,5	82,1	60,0	82,9
	tak samo	15,8	8,7	10,7	11,4	10,0
	mniej	5,3	1,4	3,6	8,6	2,7
	brak danych	3,9	3,4	3,6	20,0	4,4
D	bardziej	76,3	87,0	78,6	68,6	83,1
	tak samo	18,4	8,9	17,1	14,3	12,0
	mniej	2,6	0,7	0,7	2,8	1,0
	brak danych	2,7	3,4	3,6	14,3	3,9
E	bardziej	68,4	73,3	66,4	48,6	70,0
	tak samo	26,3	19,5	25,7	22,8	21,7
	mniej	4,0	2,2	4,3	8,6	3,2
	brak danych	1,3	5,0	3,6	20,0	5,1
F	bardziej	61,8	54,1	60,7	54,3	56,4
	tak samo	31,6	37,3	34,3	28,6	35,5
	mniej	4,0	4,8	1,4	5,7	4,1
	brak danych	2,6	3,8	3,6	11,4	4,0

Wskaźnik globalny życzeń optymistycznych wynosi 75,4% dla młodzieży o postawach zasadniczych, 78,4% - o postawach kompromisowych, 72,2% - o postawach celowościowych i 60,0% - o postawach niezdecydowanych. Młodzież o postawach kompromisowych, która wypowiadała nieco bardziej pesymistyczne oceny co do przewidywanego rozwoju życia społeczno-moralnego, wyrażała równocześnie najbardziej pozytywne oceny życzeniowe w tej sprawie. Z faktu, że różnice są relatywnie niewielkie, nie można wyprowadzać wniosku o jednorodności społecznej typów orientacji moralnych. Młodzież o nastawieniach "relatywizujących" jest skłonna w mniejszym zakresie do wyrażania życzeń wzrostu analizowanych zjawisk społeczno-moralnych.

Bardzo pozytywne życzenia co do rozwoju społeczno-moralnego w przyszłości ujawnili młodzi robotnicy z Zakładów Przemysłu Bawełnianego "Narew" w Łomży: 82,7% badanych życzyło sobie wzrostu przywiązania do rodzin, 77,3% - wzrostu szczęścia osobistego, 76,4% - nasilenia się uprzejmości, 77,3% - wzrostu sprawiedliwości, 57,3% - wzrostu moralności i 77,5% - wzrostu religijności⁶³. Wskaźnik globalny życzeń optymistycznych wynosił 74,4% i był bardzo zbliżony do tego, który charakteryzował młodzież plocką (75,8%).

Jakkolwiek młodzież współczesna dość pesymistycznie zapatruje się na przyszły kształt życia społeczno-moralnego w społeczeństwie polskim, to równocześnie ujawnia bardzo szlachetne życzenia w zakresie tego rozwoju. O ile w pierwszej sprawie przeważały tendencje negatywne, to w drugiej dominują wyraźnie tendencje pozytywne. Istnieje znaczna rozbieżność pomiędzy przewidywaniami i życzeniami co do przyszłości. Przewidywane nasilenie się pewnych zjawisk społeczno-moralnych jest uważane za niepożądane. Zdecydowany odsetek badanej młodzieży życzy sobie czegoś wręcz przeciwnego niż przewiduje, że to nastąpi. Rozbieżności tego rodzaju mogą być przejawem istniejących dysonansów afektywno-poznawczych w wyobrażeniach dotyczących rozwoju naszego kraju.

Życzenia i nadzieje młodzieży plockiej co do przyszłego kształtu społeczeństwa polskiego są niezwykle wartościowe, co może pośrednio wskazywać, że pesymistyczne przewidywania nie prowadzą do załamania się "wiary" w przyszłość, poczucia rozczarowania i strachu, wreszcie wycofania się do własnych "mikroświatów" i pasywności. Ważne jest, by ludzie nie tylko chcieli zmiany rzeczywistości zgodnie z ich pragnieniami, ale by równocześnie działali zgodnie z tymi pragnieniami, przekształcając własne środowisko społeczne⁶⁴. W przeciwnym razie życzenia i postulaty łatwo mogą przerodzić się w pretensje do otaczającego świata, w odżegnanie się od wszelkiej aktywności społeczno-moralnej, w obojętność na wszelkie wartości, programy i ideały. Istotne jest więc, by poza rzeczywistością życzeniową kryła się rzeczywistość obligatoryjna skłaniająca do określonych działań.

IV. Uwagi końcowe i wnioski pedagogiczne

Podejmując empiryczne badania socjologiczne zamierzaliśmy sprawdzić, czy i w jakim stopniu młodzież plocka dostrzega pozytywne i negatywne zjawiska społeczno-moralne

⁶³ Informacje uzyskane bezpośrednio od Z. Mirosława.

⁶⁴ Socjologowie podkreślają, że odnowa na wsi musi uwzględnić wartości moralne istniejące jeszcze w tradycjach ludowych i etosie chłopskim. Podstawowym kręgiem odradzania się wsi jest rodzina i wartości społeczne z nią związane. Zob. J. D a m r o s z. *Przemiany życia wsi polskiej (rozważania diagnostyczno-prognostyczne)*. W: *Styl życia, obyczaje, ethos w Polsce lat siedemdziesiątych - z perspektywy roku 1981*. Red. A. Siciński. Warszawa 1983 s. 57.

w społeczeństwie, jak ocenia ich rozwój w przyszłości. Badania o charakterze diagnostyczno-prognostycznym w zakresie współczesnych i przewidywanych przeobrażeń społeczno-moralnych społeczeństwa polskiego pozwoliło ustalić kilka tendencji i trendów rozwojowych. Reasumując nasze dotychczasowe rozważania chcielibyśmy uwypuklić różnice i podobieństwa pomiędzy porównanymi przez nas kategoriami respondentów.

Ogólnie mówiąc wpływ zasadniczych orientacji moralnych na oceny rozpowszechnienia się wybranych negatywnych zjawisk społeczno-moralnych jest niejednoznaczny, ale pryncypializm moralny sprzyja skłonnościom do pesymistycznego oceniania rzeczywistości społecznej. Osoby o orientacjach celowościowo-instrumentalnych rzadziej wskazują na negatywne zjawiska w sferze stosunków międzyludzkich.

Podane powyżej zróżnicowania i podobieństwa opinii oraz poglądów zostały skontrolowane jedynie przez wpływ jednej zmiennej niezależnej, to jest podstawowych orientacji moralnych. Konieczne jest weryfikowanie istniejących różnic przez inne zmienne niezależne zarówno obiektywno-społeczne jak i subiektywno-społeczne. Należałoby zapytać, czy młodzież poddająca ostrej krytyce zjawiska życia społecznego dostrzega możliwości konstruktywnych rozwiązań czy też dostosowuje się do istniejących warunków "gry". Jest możliwe, że część młodzieży dostrzegającej rozbieżności moralne nie będzie wierzyć dorosłym nawet wtedy, gdy będą oni przekazywać słuszne zalecenia moralne, nie będzie skłonna naprawiać świata, lecz szukać w nim wygodnego i spokojnego miejsca dla siebie.

Przyszły rozwój społeczno-moralny społeczeństwa polskiego w ocenie młodzieży nie daje podstaw do nadmiernego optymizmu. Rzeczywiste przewidywania młodzieży balansują między pesymizmem a optymizmem, przy utrzymującej się tendencji do przewagi pesymizmu w pewnych kręgach młodzieży. Ujawnione życzenia i pragnienia ukazują bardziej pozytywną wizję "stanów przyszłych" społeczeństwa niż deklarowane oczekiwania. Życzenia młodzieży płockiej co do przyszłego kształtu życia społeczno-moralnego są niezwykle wartościowe. Taki wynik przeczy wielu obiegowym opiniom o bezideowości młodzieży.

Deklarowane pragnienia co do przyszłości społeczeństwa polskiego wskazują na znaczne zainteresowanie problematyką społeczno-moralną. Jeżeli przyszłość społeczeństwa zależy od działań ludzkich, od nas samych, a wśród czynników dynamizujących przyszły pozytywny rozwój społeczno-moralny znajdują się także życzenia i pragnienia ludzi, to są podstawy do umiarkowanego optymizmu w naszym myśleniu o przyszłości. Większy optymizm przejawiają osoby o orientacjach zasadniczych i kompromisowych niż osoby o orientacjach celowościowo-instrumentalnych.

Rozważania socjologiczne nasuwają pewne wnioski natury wychowawczej. Nie można wychowywać skutecznie w warunkach, w których niezwykle rozpowszechnione są zachowania naganne ze społecznego i moralnego punktu widzenia. Przeciwdziałanie regresowi moralnemu w społeczeństwie jest jedną z cennych form oddziaływania wychowawczego na jednostkę. Walka z określonym zagrożeniem społecznym i moralnym chroni przed bezładem i pasywizmem moralnym wychowanków⁶⁵. Ważne jest kształtowanie motywacji przezwycięzania lęku przed przyszłością, a w dalszej konsekwencji formowanie postaw i realizacja zachowań.

Warto przypomnieć w tym miejscu przemówienie papieża Jana Pawła II do młodzieży w Częstochowie 18 czerwca 1983 r.: "Do Was należy położyć zdecydowaną zapórę demoralizacji - zapórę tym wadom społecznym, których ja tu nie będę nazywał po imieniu, ale o których Wy sami doskonale wiecie. Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od Was nie wymagali [...] Dzisiaj, kiedy zmagamy się o przyszły kształt naszego życia społecznego, pamiętajcie, że ten kształt zależy od tego, jaki będzie człowiek".

Praca wychowawcza nad skutecznym przezwycięzaniem ujemnych zjawisk w życiu społecznym ma wiele aspektów i uwarunkowań. Dostrzeganie przez młodzież negatywnych zjawisk w naszym codziennym życiu, będącym przejawem rozbieżności między normami idealnymi głoszonymi oficjalnie w społeczeństwie a postępowaniem na co dzień, jest niewątpliwie czynnikiem opóźniającym kształtowanie się właściwych postaw społeczno-moralnych młodzieży. Może sprzyjać powstaniu niechęci do zaangażowania się społecznego, stać się podstawą braku szacunku dla ludzi dorosłych, sprzyjać postawom cynizmu, lekceważenia wartości moralnych itp.

Wychowanie moralne w rodzinie zapobiegające wypaczeniom rozwoju moralnego młodzieży musi być wzmacniane przez konsekwentne zwalczanie ujemnych zjawisk społeczno-moralnych przez całe społeczeństwo, poprzez budzenie aktywności i zaangażowanie w przemianę zastanej rzeczywistości w wymiarach makrostrukturalnych. W przeciwnym razie idea zaangażowania się we wszystko, co wiąże się z aktualnymi sprawami kraju, pozostanie czczym werbalizmem nie związanym z codzienną praktyką życiową. Wychowanie moralne kształtujące odpowiedzialność osobową za własne postępowanie i jego skutki musi splatać się z wychowaniem prospołecznym przekształcającym stosunki międzyludzkie w społeczeństwie, w przeciwnym razie rzeczywiste efekty będą dalekie od założonych.

⁶⁵ "Pasywizm moralny polega nie na jakimś jednorazowym zaniechaniu moralnie dodatniego działania, lecz na stałym, systematycznym powstrzymaniu się od niego, będącym następstwem świadomej, generalnie przyjętej postawy moralnej. Cechuje go brak poczucia odpowiedzialności za czyny i losy innych osób. Pasywizm taki jest wyrazem minimalistycznego traktowania postulatów moralnych" (A. G l i ń s k a. *Wprowadzenie w problemy wychowania moralnego*. Warszawa 1973 s. 47).

Z wychowawczego punktu widzenia ważne jest pytanie, jak wykorzystać wrażliwość młodzieży na odstępstwa od zasad moralnych i jej krytyczny stosunek do zła. Na ogół młodzież skłonna jest do walki ze złem, jeżeli tylko dostrzeże jej sensowność i skuteczność. "Nie można poddać się biernie kształtującym wpływom społeczeństwa. Zadanie to zawiera nie tylko czynne wyrażenie zainteresowania życiem społecznym; polega ono przede wszystkim na miłości do indywidualnego człowieka, naszego bliźniego, wyrażającej się przez troskę o lepsze życie wspólnoty ludzkiej i przez próby osiągnięcia go"⁶⁶.

Ważne jest, by kryteria moralne były brane pod uwagę przy podejmowaniu własnych decyzji, przy ocenianiu decyzji podejmowanych przez innych, a nade wszystko, by zajmowały one ważne miejsce wśród czynników wyznaczających postępowanie ludzi na co dzień. Postawy młodzieży wobec przyszłości stanowią dobry punkt wyjścia dla dalszych zabiegów wychowawczych, których celem byłoby umacnianie pozytywnych postaw już istniejących i kształtowanie nowych. Idzie więc nie o przekaz informacji i haseł, ale o kształtowanie postaw opierających się na trwałych wartościach i normach moralnych.

GEGENWART UND ZUKUNFT DER ZWISCHENMENSCHLICHEN BEZIEHUNGEN IN DER MEINUNG DER JUGEND

Z u s a m m e n f a s s u n g

In diesen Ausführungen möchte der Autor die Meinungen der Jugend von Płock zum Thema der gegenwärtigen und zukünftigen zwischenmenschlichen Beziehungen in der polnischen Gesellschaft aufzeigen. Bei der Untersuchung der Ansichten und Vorstellungen der Jugend zum Thema der Einhaltung bestimmter gesellschaftlicher und moralischer Normen untersuchen wir nicht die objektiven Züge der gesellschaftlichen Umwelt, sondern ihr Echo im gesellschaftlichen Bewusstsein. Die Einschätzungen der Schuljugend wurden im Verlauf der empirischen Untersuchungen von 1981 untersucht (667 Personen).

Allgemein gesagt, ist der Einfluss der prinzipiellen moralischen Orientierungen (Prinzipialismus) auf die Einschätzungen der Verbreitung ausgewählter negativer gesellschaftlicher und moralischer Phänomene eindeutig, aber der Prinzipialismus

⁶⁶ B. H ä r i n g. *Moralność jest dla ludzi. Etyka chrześcijańskiego personalizmu*. Warszawa 1978 s. 79.

begünstigt allgemein die Neigungen zu einer pessimistischen Einschätzung der gesellschaftlichen Realität. Personen mit zweckhaft-instrumentalen Orientierungen verweisen seltener auf die negativen Erscheinungen auf dem Gebiet der zwischenmenschlichen Beziehungen.

Die künftige gesellschaftlich-moralische Entwicklung der polnischen Gesellschaft in der Beurteilung der Jugend gibt keinen Grund zu übergrößerem Optimismus. Die tatsächlichen Voraussagen der Jugendlichen balancieren zwischen Pessimismus und Optimismus, wobei die Tendenz zum Überwiegen des Pessimismus in gewissen Kreisen der Jugend vorherrscht. Die offenbaren Wünsche und Sehnsüchte zeigen mehr die positive Rolle der "künftigen Zustände" der Gesellschaft als die deklarierten Erwartungen. Die Wünsche der Jugendlichen in Płock hinsichtlich der künftigen Gestalt des gesellschaftlich-moralischen Lebens sind ausserordentlich wertvoll. Ein solches Ergebnis macht die umgänglichen Meinungen über die Ideenlosigkeit (den mangelnden Idealismus) der Jugendlichen gegenstandslos.

Die deklarierten Sehnsüchte hinsichtlich der Zukunft der polnischen Gesellschaft verweisen auf ein beträchtliches Interesse an der gesellschaftlich-moralischen Problematik. Wenn die Zukunft der Gesellschaft von den Handlungen der Menschen, also von uns selbst, abhängt, und wenn sich unter den Faktoren, die die zukünftige positive gesellschaftlich-moralische Entwicklung dynamisieren, auch die Wünsche und Sehnsüchte der Menschen befinden, dann sind dies Grundlagen für einen gemäßigten Optimismus im Denken über die Zukunft.